

ЖОЛЫҒУ

Жазғытұрғы уақыт. Жан-дененің балқыған шағы.

Сайлардың, борсыған шөптердің үстінде қалқығандай болып, қанатын анда-санда бір қағып қалықтап жүрген құстарға елжіреген қуанышпен қарап келе жатырмын. Қалықтап жүрген құстардың көлеңкелері салмақпен сырғанап бара жатқан шойыннан құйылған бір нәрселерге ұсайды.

Достарымның сүйектері шөлде қалды. Тұл қалған тұл-парларды жел қуып кетті. Алайда жаныма жалғыздық батпайды. Жіңішке сүрлеумен баяғы Қарақорымның жұртына бара жатырмын. Бір кезде Шыңғысханға орда болған Қарақорым ғой ол. Алдынан Күн, артынан Ай туып тұрғанда аңды бір жерде жатып аулаймын деп, барлық Орта Азияның анын Зарафшан өзенінің алабына айдатқан Шыңғыс қой ол. Тәжіктер осы күнге дейін көлкіген сулы саз күріш егіндіктеріне арықтан су жіберіп жүріп, жыл сайын сол Зарафшан алабынан қанша арқар-құлжаның сүйегін, қабанның сойдиған-сойдиған азуларын тауып алысады деседі.

Тірі қалған достарым жан-дәрмен тезек теріп, қалап, тұтатып, бықсытып, монғолдың ащы шәйін қайнатысып жатыр. Қасымда Тоқай, Салат, Әмір бар, мен ілгері жүріп барамын.

Сүрлеу жүрген сайын жіңішкеріп келеді. Әрі-беріден соң мүлде киік сүрлеуіне айналды. Тікенді тырбық бұталар атымның төсін тілгілеп, етігімді түте-түте қылып, екі өңірімді шұрқ-шұрқ қылып жыртып келеді. Артымда келе жатқан Тоқай тебінгідей көзілдірік киген орыстың жолшыбай Шыңғыстың қалайша аң аулағанын айтқанын, Шыңғыстың тас жүрек, қан құмар Шыңғыс аталғанын өлең қылып айтып келеді.

Бір мезгілде бір төбенің басына шыға келдік. Алдымыздағы аңғарда баяғыда қираған Қарақорымның тастары жатыр. Бір күнде Қарақорымның қара көлеңкесі барлық

Орта Азияға түскен. Бұл күнде енді қираған үйлердің талқан болып қалған тастарының жан-жағына түсетін жөнді көлеңкесі де жоқ. Тастардың үстіне монғолдың тырбық тікен шөптері шығып кеткен.

Бір күнде сызаттанып жүрекке түскен жарадай көзі сығырайған бидай өңді монғол жарлық қағаз орнына Шыңғыстың жүзігін белбеуінің бұрышына түйіп алып, Қаракорым қақпасынан шауып шығып, оңға бұрылып, Ертіс пен Обьты басып, дарияға бет алып кұйындатқан. Солға бұрылып, Еділді басып, поляк елінің меңіреу ормандарына жол тартқан. Әшекейлі кілемдер алып келгелі аттың маңдайын Иранға қойып, шөлдерде желдей ескен.

Бұл күнде құлаққа ұрған танадай тып-тыныш.

Іңірдің ылғалды сарғылт көк қараңғылығы бірте-бірте жылжып, жоғары көтеріліп, екі үзеңгіме жармасып келе жатыр. Еңгезердей екі қара төбет етігімнің табанын жалап келе жатқан тәрізді.

Тоқай:

– Жүре береміз бе?– деді.

Мен:

– Ие, жүре береміз,– дедім.

Сол арада астымыздағы атымыз осқырып-осқырып, елегізіп, тоқтай қалды. Атым құлағын қайшыландырып алған, дүрс-дүрс соққан жүрегі екі аяғымды теуіп-тартып, теуіп-тартып тұр. Ердің алдындағы қасына жата қалып, алдымыздағы топ шеңгелге қарадым. Мүмкін апанына асығып қайтып келе жатқан қасқыр шығар. Болмаса Балқаштан шөлге жортуылға шыққан жолбарыс шығар. Жан-жағымды бір майда тыныштық басқан. Біреу жерді жұмсақ жүнге бөлеп қойған тәрізді. Төмен жүріп бара жатқан бұлттар түйенің жабағысына ұқсайды. Атым пысқырып, жер тарпып, тып-тыныш болып тыңдап тұрады да, қалш-қалш етіп кетеді. Өстіп тұрғанда, жібекті жыртқанда шығатын үндей, су-су етіп ысылдаған бір үн шықты.

Бір тастың үстінде шырағдан жарқ ете түсті, дөңбек қара тас бітулі тұрған тас үйдің бір қабырғасы сықылды болып көрінді.

– Уа, кім бар?– дедік.

Астымдағы ерім де, қолымдағы мылтықтың құлағы да сатұр-сұтыр ете қалды. Соңғы уақытта түнді-түнге ұрып, ақтардан қашып жүріп, күмәнді бір дыбыс естілсе-ақ, алдымен ерде оңтайланып отырып алып, дереу мылтықтың құлағына қол салуға әбден әдеттеніп алғамын.

Үн тағы шықты. Қажыған қарттың ажал сағатында қырылдап сыбырлағанындай. Қараңғы түнде алдындағы қойын қасқыр қырып кеткен қойшының есі адасып, қырылып қалған қойын шәй-шәйлап қарлыққан дауыспен қайырғанындай. Қырылған қойдың қайтпасын қойшы бейбақ біледі-ау. Оның ендігі айқайы есінен адасып дағдарған үні ғой. Осындай күйдегі осынау қойшының қара тастай ауыр қайғысына ортақ кім болады? Құйрығын қысып, қыңсылап айналып келіп қойшының етегін жалай беретін ауылдың сабалақ жүнді төбеттері ғана болды ғой. Алдында, ана жер, мына жерде дөңкиіп-дөңкиіп жатқан қойдың өлекселеріне қарап есі шығып шәй-шәйлап қырылдап қойшы тұрады. Қойдың бұрқыраған жүндерін жел дыбысын сездірмей жорғалап келіп, сыпырып алып кетіп жатыр.

Мен үндемей тұрмын. Атым жер тарпып пысқырып тұр.

Тастың үстінде көрінген шырағданның жарығы қалш-қалш етеді. Қызыл-жасыл жалыны қалындай түсті. Сөйтті де, шырағдан лап етіп сөнді. Мен тағы айқайладым:

– Уа, кім бар?

Тоқай сыбырлап:

– Токтай тұр, аға, байқайық...– деді.

Тағы үндемей тұрмыз.

Сол арада шілік сыбдырлай бастады.

Жоқ, мынау – адамның жүрісі. Біреу нығыз-нығыз басып келе жатыр. Менің ойыма Қарақорымның қанқұмар ханы

келді. Келе жатқан адамның аяқ басысы тым баяу. Дем алысы бір түрлі қатты, тас жүрекпен дым алған сықылды.

Атым шегініп кетті. Жерге жабысып, еңбектеп жүрген сықылды болып бүгжендеп шіліктен бір адам шыға келді.

Шықты да, қырылдаған дауыспен маған:

– Уа, сен кімсің? Қызыл орыспысың?– деді.

Мылтығымды көтеріп оқталып:

– Иә, қызыл орыспын,– дедім.

Шіліктен шыққан адам қырылдап:

– Олай болса, мен сенің табаныңа топырақ боламын, саған айтатын сөзім бар,– деді.

– Айт.

Шіліктен шыққан адамның қолындағы шырағдан тағы жарқ ете түсті. Менің жүрегім де алып-ұшып тұр, ауыздықпен алысып, атымның жүрегі де алып-ұшып тұр.

Шіліктен шыққан қазақ былай деді:

– Уа, баран мінген жолаушы, мен саған айтамын. Бір күнде мынау жусан басып жатқан Қаракорымның ұсталары алдаспан қылышты ақ патшаның ұсталарынан анағұрлым артық соғатын болған. Мұны теріс деп тірі жан таласа алмайды. Менің айтайын деп тұрған сөзімнің шындығы да осындай. Сендер ақ патшаны өлтірдіндер ғой. Бұларын жарайды. Ақ патша неге өлтірілді деп айтатын жан мен емес. Мен өзім ұстамын. Кедей жатақ қазақ ұста болады дағы. Орыс қаласының жанында қара лашығым бар. Лашығымда құрулы тұрған көрігім бар. Менің ұсталығым – тұқымымызға дарыған ұсталық. Арғы атам Қаракорымның баяғы айтулы ұсталарының бірі болса керек. Менің бес сиыр, екі атым бар еді. Бес-он қой, ешкім бар еді. Сегіз жыл дегенде қалыңмалын әрең төлеп болып қатын алып едім. Өзің кедей болсаң, қалындығың көрікті болса және бірінді-бірің сүйетін болсаң, сегіз жыл түгіл, сексен жылға болса да шыдамай амалың бар ма. Алғаным ару еді. Жүрісі – айдында жүзген аққудай еді. Шаруа қылып олай-бұлай жүргенде, аяққа айран құйып әкеліп маған ұсынғанда, жүрегім алас

ұрып аузыма тығылушы еді. Орыс шын сүюдің не екенін білмейді. Сендердің сүюлерің асау аттың бетімен лағып тулап шабуы сықылды. Сол алғаныммен арқар мен құлжадай тату-тәтті тұрып жатқан жайым бар еді. Менің арманым мал көбейтіп бай болу емес, қатынымның арманы ханша болу емес еді. Екеуіміздің де тілегіміз тек сүйіспеншілікпен өмір сүру еді. Бірақ дегеніміз болмады. Кешегі күні кешке біздің Аютай сайына иықтары жарқылдаған орыстарды ертіп қанша қалың қолмен би-болыс келіп, менің барлық малымды сойыс қылып қырып тастады. Қызыл орыс қарағым-ау, ол иттер малдың қанына тоймай, қосағымның әуелі екі емшегін кесіп алып, онан соң қанын судай шапшытып кескілеп өлтірді... Барлық малымды тік көтере жау жеп кетті. Бағып-қаққан малымның сүйектері саудырап қотанда қалды. Сендерге тарту қылар тік басқан тұяғым қалған жоқ. Мен сендерге көрсеткелі қазалы болған қосағымды алып келдім. Аютай сайынан Қарақорымның жұртына дейін жиырма шақырым жер қосағымның сүйегін арқалап келдім. Мақсұтым – қосағымның сүйегін жаза баспай тиетін бір мылтыққа айырбастау...

Қазақ өлікке жапқан кірлі көрпешенің шетін көтеріп, өліктің бетін ашты. Өліктің сары балшықтай сап-сары бетіне шырағданның майы тамып кетіп, шыжылдап коңырсы иіс шықты. Әйелдің аузын далитып қылыш тіліп кеткен. Қылышпен тілгілеп азаптау аз көрініп, малғұндар әйелдің бет сүйегіне шеге қағыпты. Тот басқан шеге сорайып тұр.

Әйелдің бетіне тамған майды жалаңаш қолымен сүртіп жіберіп, қазақ былай деді:

– Қосағымның аты Қаныкей еді. Болыс, жанындағы иықтары жарқыраған орыстардың арағын ішіп алып, мас болып қылжындап, емшегін ұстай беремін дегенде, Қаныкей болыстың бетіне түкірді.

Қазақ осыны айтты да, еңкейіп, үзеңгіме жақындап келіп, етігімді сүйе бастады.

– Қызыл орыс қалқам-ау, мылтығыңды бер. Мен Қаныкейді жиырма шақырым жер арқалап келдім. Қосағымның сүйегін арқалап жүру ауыр да болса, ауыр болған жоқ.

Мен ұйқтап отырған құс түсінде күнді көріп отырған шығар деп ойлап тұрмын. Әне, бір құс ұшып кетті. Қанат қағуы шабандау. Шамасы, қанаты шықтан су болған-ау, қолындағы тізгін де шықтан су болып қалыпты. Апырмай, басымдағы ойдай астымдағы атым неге ұшқыр емес!

Мен жалғыз жүріп кеттім.

Жіңішке сүрлеу мені жаудан аман қалып, шөлде тезек жинап, от жағып отырған достарыма алып келе жатыр. Шетсіз шөлде жылтылдаған аз ғана от жалғызсырап жүдеп, алыстан әлсіз ым қағады. Шық түсіп, шала сөніп бықсуға бет алғандай. Шық қалың түсті ғой, қолымдағы тізгін су болғандай мен келе жатқан сүрлеу де су.

Оттардың маңайынан аттардың бір мұңмен, жүдеген үнмен кісінегені естіледі. Достарымның самбыр-самбыр сөйлескенін естіп келемін. Қазір мен барысымен-ақ атты оңдап ерттеп алып, бетпақ құмға бет алып, бойлап кетуге тиістіміз. Ақтың қуғыншылары жақын.

Мен мылтығымды Қаныкейдің еріне беріп кеткемін.

Олар, Тоқаймен екеуі, Қарақорымның көп қаратасының біреуінің етегіне Қаныкейді жерлемек болып қалған.

Онан кейін екеуі бізге қосылмақ. Қаныкейдің ері келген соң, әрине, штабтың хатшысы оның аты-жөнін сұрап, жазып алады ғой.

Біз енді Қарақорымды басып өтетін сүрлеуді тастап, бетпақ шөлдің қойнына кеулеп кірмекпіз. Таңды ескі молаға ұсайтын құм төбелердің, шөккен нарға меңзейтін барқандардың ішінде қарсы алмақпыз. Таң сібірлеп оянатын шөл құстарымен құм қойнында ұшыраспақпыз.

Таңнан кейін күн шығады. Сәске болады. Күн төбеге келеді. Жанды ой орайды. Жүректі шер шертеді. Күрен құм біздің келген ізімізді күбірлеп сүйіп көміп тастайды.

Жазғытұрғы уақ. Жан-дененің балқыған шағы. Терен ойдың шырағданын тұтатар да шақ болды-ау!..